

КАФЕДРА КАМЕРНОГО СПІВУ

Історія вокального мистецтва

Освітній ступінь	бакалавр	Курс	3	
Спеціальність	025 Музичне мистецтво	Семестр	5-6	
Освітньо-професійна програма	Камерний спів			
Статус	<u>обов'язкова</u>	ECTS	6,5	
		Годин	195	9
		Аудиторні години	68	2
		Самостійна робота	127	5
Семестровий контроль	<u>залік</u>			

Інформація про викладача

ПІБ	А н т о н ю к Валентина Геніївна, доктор культурології, професор, заслужена артистка України, завідувач кафедри камерного співу Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського.
Профіль викладача	
e-mail	

Анотація навчальної дисципліни

Курс лекцій «Історія вокального виконавства» входить до циклу професійно-орієнтованих дисциплін бакалаврів спеціалізації «Камерний спів» НМАУ імені П. І. Чайковського, що вивчаються за самостійним вибором навчального закладу протягом V-VI семестрів. Зміст курсу відображає історію, традиції та сучасний стан сольного вокального виконавства академічного напрямку й розрахований на вивчення відповідних основних фахових положень¹.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є вокально-методичний процес індивідуального навчання співу. Складне й синтетичне вокальне мистецтво потребує свого вивчення у поєднанні традиційного й сучасного аспектів, орієнтуючись на методичні засади провідних авторських шкіл та уніфіковану методичну систему академічного співу.

Мета навчальної дисципліни:

- надати слухачам ґрунтовних знань щодо історичного розвитку, етнокультурних витоків, умов становлення й формування вокального виконавства, його місця й ролі у культурному житті національного та світового інформаційного простору;
- надати професійного спрямування знанням і фаховим орієнтирам, засвоєним у ході вивчення дисципліни;
- сформуванню у студента слухову включеність в естетичну традицію європейського академічного оперно-концертного виконавства.

Завдання навчальної дисципліни:

- розширення музичного кругозору студентів для об'єктивної оцінки історичних явищ вокального виконавства;

¹ Основою програми є видання: Антонюк В. Г. Вокальна педагогіка (сольний спів): підручник / видання третє, доповнене та перероблене. Київ, Видавець Бихун Ю.В., 2017. – 218 с.

- формування на їх основі професійних виконавських навичок, переконань, світогляду;
- розвиток пізнавальних і фахових зацікавлень у самостійній творчій роботі;
- ознайомлення студентів з досягненнями світових вокальних шкіл, класичною і сучасною виконавською практикою мистецтва сольного співу;
  - вивчення історії розвитку традиції вокального виконавства за період існування звукозапису: з кінця XIX – до початку XXI століть;
  - формування у студентів уміння застосовувати показники критерію технології естетики вокального мистецтва, засвоєні на заняттях з фаху;
  - формування уміння слухової класифікації співацьких голосів;
  - знайомство зі стилями вокального виконавства;
  - формування навиків порівняльного аналізу технології голосоутворення та естетики співу однотипних голосів на одному музичному матеріалі.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен:

знати:

- сутність дефініції «вокальне виконавство»;
- історичні передумови формування феномену вокального виконавства;
- типологію історії вокального виконавства;
- особливості розвитку оперного жанру в різних країнах світу;
- особливості розвитку камерно-концертного жанру в різних країнах світу;

вміти:

- визначати жанрово-стильову специфіку вокального репертуару різних епох;
- визначати жанрово-стильову специфіку національних композиторських шкіл;
- підбирати актуальні комплекси виконавських засобів, спрямованих на розкриття виконавської естетики творів різних жанрів та епох;
- застосовувати виконавські традиції різних жанрів та епох на практиці.

Історію вокального виконавства подано у програмі як невід’ємну частину вокального мистецтва, представленого національними композиторськими школами. Вивчення курсу здійснюється через осягання історії виконавського та педагогічного досвіду яскравих представників провідних європейських національних шкіл сольного співу, мистецтво яких на даному етапі набуло рис уніфікації. Адже ще в середині минулого XX-го століття чуттєве звучання голосу з вираженим *vibrato*, легкість емісії, блискучість колоратур, іскрометні пасажі італійців помітно відрізнялись від інструментального звучання голосів німецьких вокалістів, а декламаційність манери французького оперного співака – від розспівної виразності представників російської оперної культури. В останні десятиліття відбулось нівелювання національних шкіл й утворилась так звана еталонна манера оперно-академічного співу, представлена у творчості кращих світових вокалістів, серед яких чимало українців. Згідно з авторською концепцією, виявлення творчої місії українських співаків у різнонаціональних школах співу в історичній ретроспективі та сучасному музично-інформаційному просторі складає методологічну основу даного курсу.

Перелік тем

Тема 1. Вступ до курсу

Тема 2. Вокальне виконавство давніх часів

Тема 3. Виконавська естетика староіталійського та класичного *bel canto*

Тема 4. Еволюція вокального виконавства у французькій класичній музиці **Тема 5.** Традиції німецького оперного та камерного вокального виконавства

Тема 6. Історичні передумови та шляхи розвитку українського вокального виконавства

Тема 7. Особливості розвитку оперного жанру в Росії та інших країнах світу

Форми та технології навчання

Курс «Історія вокального виконавства» вивчається протягом V-VI семестру (третього року навчання) студентами вокального факультету й передбачає теоретичне лекційне навчання, семінарсько-практичні заняття та самостійну роботу.

На теоретичних-лекційних заняттях студенти повинні опрацювати складні питання стильових і жанрових особливостей розвитку виконавських форм вокальної музики різних епох, риси композиторських стилів певної доби, коли йдеться про художню індивідуальність.

На семінарських та практичних заняттях студенти повинні виявити рівень засвоєння навчального матеріалу, уміння орієнтуватися в основних напрямках розвитку музичної вокальної культури, стильових особливостях, уміти встановлювати взаємозв'язок із суміжними видами мистецтва та набути практичних навичок самостійно аналізувати виконавські явища та музичні події різних епох, пов'язаних з проблемами даного курсу.

Семінарські та практичні заняття проводяться у формі: підготовка до виступу з рефератом; дискусії; проведення вікторин; тестування; перегляд тематичних відеоматеріалів; прослуховування записів видатних виконавців та диригентів, а також перегляд оперних постановок.

Самостійна робота передбачає поглиблене вивчення навчального матеріалу, розширення інформаційного простору шляхом опрацювання додаткової літератури, прослуховування музичних творів, перегляду тематичних музичних фільмів, ознайомлення з нотним текстом, виданнями та редакціями вокальної музики різних епох, жанрів і стилів.

Наприкінці VI семестру складається диференційований залік.

До основних методів навчання відносяться:

- Педагогічні методи: вербальний (пояснення, коментарі, обговорення); наочний (показ, демонстрація, ілюстрації); аналітичний (робота з джерелами, аудіо-відеоматеріалами).
- Мистецтвознавчі методи: жанровий (визначення характерних ознак вибраного для вивчення вокального твору та кола методичних завдань); стилістичний (визначення характерних ознак вибраного для вивчення вокального твору, відповідно до стилю композитора, виконавських традицій певної історичної доби, особливостей національної вокальної школи).
- Інтерпретаційні методи: (трактування художнього образу вокального твору відповідно до жанрово-стильових ознак).

Навчальні ресурси

Матеріали відповідного курсу та методична література представлені у вільному доступі в бібліотеці та читальній залі Академії. За умови дистанційного навчання через протиепідеміологічні заходи, всі необхідні для вивчення навчальної дисципліни основні та додаткові матеріали завантажуються на GOOGL DISK ifm1.2nmau@gmail.com. Програми модульних контрольних робіт у формі концертного виступу студентів у формі посилання на YOUTUBE надсилаються на офіційні електронні адреси кафедри.

Методи контролю

Стартовий контроль відбувається на першому занятті: студенти знайомляться з навчальною програмою, тематикою практично-семінарських занять, списком основної та додаткової літератури, тематикою науково-дослідних робіт, графіком проведення контрольних робіт, тестування, правилами написання, способом оформлення та процедурою захисту письмових курсових робіт (рефератів).

Поточний контроль успішності студентів здійснюється практично постійно за всіма видами робіт: виконання практичних робіт та індивідуальних завдань, виступи на семінарах, усні відповіді, контрольні роботи, тестування, виконання творчих робіт, складання есе тощо. Оцінювання знань студентів за національною та ECTS шкалою (відмінно, добре, задовільно, незадовільно).

Рубіжний контроль проводять з метою отримання інформації щодо рівня поточної успішності студентів за певний період навчання (на конкретну дату).

Підсумковий контроль здійснюється на останньому практичному занятті, на якому студенту виставляється кількість пропущених занять (годин) та загальна сума балів, накопичених з дисципліни за семестр. На підсумковий модульний контроль виносяться питання, що охоплюють всю програму навчальної дисципліни.

Залікові вимоги. З метою визначення повноти та тривкості знань і практичних навичок, набутих у процесі засвоєння курсу «Історія вокального виконавства», передбачено залік з оцінкою наприкінці VI-го семестру. До його складання допускаються студенти, які виконали всі види робіт, передбачених навчальним планом і робочою програмою курсу та за результатами поточного контролю мають від 35 балів за національною шкалою оцінок. Необхідно систематично відвідувати лекції, підготувати кілька семінарських виступів протягом усього навчального

періоду, написати реферат за існуючими вимогами до курсових робіт та відповіді на питання в білеті (письмово) та на додаткові (усно). Підставою для неотримання заліку є погане відвідування лекцій, невиконання навчального плану й більше п'яти помилок у відповідях на питання за змістом курсу.

При проведенні заліку передбачаються відповіді в усній формі на питання білета. Структура білета відтворює основні форми теоретичної та практичної роботи:

– перше питання передбачає висвітлення студентом загальної теми музично-історичного змісту – характеристику певного періоду історії або розвитку певного жанру вокальної музики, узагальнення особливостей значних ділянок творчості того чи іншого виконавця чи композитора;

– друге питання пов'язане з вузкою темою – характеристикою окремих творів, жанрових груп у творчості певного виконавця чи композитора або сфер його діяльності.

Залікові та іспитові вимоги:

ОРІЄНТОВНИЙ СПИСОК КОНТРОЛЬНИХ ПИТАНЬ ІЗ ЗАЛІКУ (ТЕМИ КУРСОВОЇ РОБОТИ, РЕФЕРАТУ).

1. Вокальні жанри (визначення, характеристика, типологія, виконавські зразки).
2. Види вокальної техніки та особливості виконання у різні історичні періоди.
3. Історичні типи вокальної мелодики в інтерпретації видатних співаків (за вибором).
4. Стилїстика *bel canto* у виконавстві різних історичних епох.
5. Виконавська специфіка оперного та камерного співу.
6. Національні школи європейського співу та їх принципові особливості.
7. Основні етапи розвитку оперного жанру та виконавські школи.
8. Оперні форми, їх зміст та еволюція у сув'язі з вокальним виконавством.
9. Роль співака в *opera-seria* та в *opera-buff*.
10. Камерно-вокальне виконавство: національні традиції й тенденції розвитку.
11. Світовий поступ оперного виконавства.
12. Вокально-естетичні ідеали композиторів-кучкістів та видатні інтерпретатори їх творчості.
13. Фольклорні традиції в академічному вокальному виконавстві.
14. Академічні впливи на вокальне виконавство жанрів «легкої музики».
15. Творчий портрет одного з визначних співаків будь-якої національної школи та епохи.
16. Особливості виконавської палїтри співаків, – інтерпретаторів «пісень звияги».
17. Вокальна музика 2-ї полов. ХХ – початку ХХІ ст. та нові вимоги до співаків.
18. Київська національна опера та її роль у становленні вокально-виконавських традицій.
19. Національна філармонія України: історія, традиції, вокальний досвід персоналїй.
20. Конкурсні традиції у вокальному мистецтві.
21. Жанрове коло та виконавські критерії вокальної музики сучасних авторів.
22. Опис власного досвіду вокально-виконавської практики.
23. Феномен вокального виконавства.
24. Виконавська естетика староїталійської школи *bel canto*.
25. Виконавські критерії класичного *bel canto*.
26. Епоха Дж. Верді та вердїївські співаки.
27. Мистецтво Артуро Тосканїні та вокальне виконавство.
28. Школа театру *La Scala* у досвіді персоналїй (за вибором).
29. Витоки французької вокальної школи та вокально-педагогічне мистецтво Франції.
30. Традиції німецької вокальної школи у досвіді видатних співаків (за вибором).

ВИМОГИ ДО НАПИСАННЯ КУРСОВИХ РОБІТ (РЕФЕРАТИВ).

Обсяг курсової роботи (без додатків і списку літератури) – 45-50 рукописних сторінок або 25-30 друкованих, виконаних у текстовому процесорі Microsoft Word, при цьому використовуються такі параметри: гарнітура Times New Roman, кегль 14, інтервал – 1,5 (на сторінці – 28-30 рядків). Робота має бути зброшурована.

Курсова робота повинна містити такі складові: титульна сторінка; зміст; вступ; основна частина, яка може складатися з двох розділів; висновки; список використаної літератури; додатки (якщо у них є потреба). Висновки (2-3 стор.) мають містити основні узагальнення теоретичної та практичної складових курсової роботи та відповідати меті та завданням дослідження, визначеним у вступі (показати, чи досягнуто мети, які завдання виконано, які ні і чому). Список використаної літератури (не менше 15 джерел) повинен бути складений у алфавітному порядку відповідно до загальних вимог (зразок – оформлення списку літератури даної програми). Додатки можуть

містити: анкети, за якими проводилося письмове опитування; перелік питань, за якими проводилися бесіда чи інтерв'ю з своїми педагогами, відповідно до обраної теми дослідження. В основному тексті повинні бути посилання на літературні джерела. Цитати: прямі (дослівний виклад уривка оригінального тексту, який береться в лапки) і непрямі (переказ думок автора своїми словами, який в лапки не береться). У кожному випадку після цитати у квадратних дужках слід вказати, звідки її взято, наприклад: [2, с. 45], де 2 – номер книжки у списку літератури, а 45 – номер сторінки у цій книжці, з якої було взято чи переписано своїми словами необхідну цитату.

Система оцінювання

Критерії оцінювання знань студентів

90–100–А– відмінно

Студент вичерпно опанував теорією і дав розгорнуту відповідь на запитання в білетах із аналізом сучасних літературних джерел, посиланням на інформаційні джерела. Демонструє високий рівень виконання практичних завдань, а також особистий творчий внесок. Демонструє глибокі знання матеріалу, отримані у процесі систематичного засвоєння лекційного курсу, участі в семінарських заняттях, якісного опрацювання рекомендованої літератури. Володіє знанням музичного матеріалу в обсязі 85 – 100 %, вільно орієнтується у проблематиці навчального курсу, тенденціях жанрово-стильової еволюції музичного мистецтва та вокального виконавства. Грамотно аналізує музичні твори, застосовуючи фундаментальні знання з музично-теоретичних дисциплін. Залучає до аналізу творів музично-історичні знання та культурологічний контекст, демонструючи обізнаність у галузі історії музики та розуміння тенденцій розвитку національних вокальних шкіл та музичної культури різних епох. Демонструє здатність узагальнювати факти, виявляючи за ними певні тенденції. Уміє обґрунтувати своє твердження, наводячи відповідні приклади. Логічно вибудовує відповідь на поставлене питання, послідовно і повно викладаючи матеріал. Залучає до відповіді власні аналітичні спостереження, висловлює самостійні міркування, прагне пов'язати набуті знання із завданнями своєї майбутньої професійної діяльності.

82–89–В– добре

Повна відповідь на запитання в білетах із аналізом джерел; виявляє міцні знання загального масиву матеріалу, основної літератури. Володіє знанням музичного матеріалу в обсязі 70 – 85 %; орієнтується в основних тенденціях розвитку музичної культури певного історичного періоду, вміє інтерпретувати історичні факти, пов'язані з історією вокального виконавства в іменах; досить грамотно аналізує музичні твори, застосовуючи знання з музично-теоретичних дисциплін; залучає до аналізу творів музично-історичні знання, демонструючи розуміння тенденцій розвитку вокально-виконавської культури різних епох. Не припускається суттєвих помилок, проте допускає дві-три неточності у викладі теоретичного матеріалу курсу

74–81–С– добре

Повна відповідь на питання в білетах із посиланням на літературні джерела. Демонстрація достатнього рівня виконання практичних завдань; прагне обґрунтувати своє твердження, наводячи відповідні приклади; логічно вибудовує відповідь на поставлене питання, проте викладає матеріал не достатньо повно; не припускається суттєвих помилок, проте допускає чотири-п'ять неточностей у викладі теоретичного матеріалу курсу

64–73–D– задовільно

Відповідь на питання в білетах у необхідному обсязі без посилань на літературні джерела, методичний доробок провідних викладачів, окремі неточності, їх виправлення за допомогою викладача. Розуміє в цілому матеріал курсу, демонструє знання, отримані переважно у процесі роботи з підручниками. Володіє знаннями музичного матеріалу в обсязі 50 – 70 %. Слабо орієнтується у проблематиці навчального

60–63–Е– задовільно

курсу, тенденціях жанрово-стильової еволюції українського музичного мистецтва.

Відповідь на питання в білетах у мінімально допустимому обсязі, значні неточності, їх виправлення за допомогою викладача. Демонстрація посереднього рівня виконання практичних завдань з історії вокального виконавства. Аналізуючи явища вокального виконавства, не вміє ефективно застосовувати знання з дисциплін музично-теоретичного та музично-історичного циклів. Демонструє помітну скутість в оперуванні знаннями, не завжди влучно добирає музичні приклади для підтвердження теоретичних положень. Виклад матеріалу не відповідає вимогам повноти та системності. Припускається суттєвих помилок в обґрунтуванні відповіді.

**35–59–FX– незадовільно
(з можливістю повторного
складання)**

Відповідь на питання в білетах у недостатньому обсязі, грубі помилки, неспроможність їх виправлення за допомогою викладача. Виявляє знання музичного матеріалу нижче 50 %; не орієнтується в основних тенденціях музично-історичного процесу, проблематиці навчального курсу, хронології; не використовує музично-теоретичні та музично-історичні знання, аналізуючи вокально-виконавські явища та музичні твори, неспроможний визначити їх жанрові та стильові особливості. Не здатний послідовно, логічно викласти матеріал, вибудувати відповідь та обґрунтувати певні теоретичні положення. Демонстрація низького рівня виконання практичних завдань, недостатня сформованість знань з історії вокального виконавства.

**0–34–F– незадовільно
(з обов'язковим повторним
вивченням дисципліни)**

Відповідь на питання в білетах на рівні елементарного розпізнання, неможливість відтворення навчального матеріалу на репродуктивному рівні. Неспроможність виконання практичних завдань, відсутність навичок з історії вокального виконавства.

Інклюзивне навчання

Навчальна дисципліна може викладатися для більшості студентів з особливими освітніми потребами.

Неформальна освіта

Передбачається у межах вивчення навчальної дисципліни участь студентів у міжнародних та вітчизняних конференціях, конкурсах творчих робіт, круглих столах, відвідування культурно-мистецьких заходів, театрів, мистецьких експозицій та виставок, музичних фестивалів, конкурсів, концертів тощо.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев Э. Е. Раннефольклорное интонирование. Москва: Советский композитор, 1986.
2. Алчевський Іван: Спогади. Матеріали. Листування / Упор. І. Лисенка, К. Милославського. Київ: Музична Україна, 1980.
3. Антонюк В.Г. Вокальна педагогіка (сольний спів): підручник / 3-тє вид. Київ, 2012. – 218 с.
4. Антонюк В. Г. Українська вокальна школа: етнокультурологічний аспект: монографія. Київ: Українська ідея, 2001.
5. Антонюк В. Г. Семен Гулак-Артемівський // Культура і сучасність. 2003. № 1.
6. Антонюк В. Г. Школа сольного співу НМАУ ім. П.І. Чайковського // Академія музичної еліти України: Історія та сучасність. Київ: Музична Україна. 2004.
7. Антонюк В. Г., Гнидь Б. П. Вокальний факультет. Спеціалізація «Спів» // Академія музичної еліти України: Історія та сучасність. Київ: Музична Україна. 2004.
8. Антонюк В. Г. Вокальність у творчості Тараса Шевченка // Матеріали IV-го Міжнародного семінару «Шевченківський Петербург». ГНУ «ІОВ РАО», Санкт-Петербург, 2004.
9. Антонюк В. Г. Творчість Лілії Лобанової в контексті розвитку українського оперного виконавства 40-60-х років ХХ століття // Мистецтвознавчі записки. 2004. № 2.
10. Антонюк В. Г. Оперна Лесіана Віталія Кирейка // Музикознавчі студії ІМ ВНПУ ім. Л. Українки та НМАУ ім. П. І. Чайковського. 2011. Вип. 7.
11. Антонюк В. Г. Cantare con roso fiato в теорії співу М. Гарсії та сучасних дослідженнях // Українське музикознавство. К., 2011. Вип. 37.
12. Багадуров В. А. Очерки по истории вокальной педагогики. Москва: Музгиз, 1956.
13. Барсов Ю. А. Вокально-исполнительские и педагогические принципы М. И. Глинки. Ленинград: Музыка, 1968.
14. Батталья Еліо. Про виконання творів Верді // Музыка. 1975. № 2.
15. Білокінь С. Іванна Синенька-Іваницька. Київ: Медекоп, 1997.
16. Вагнер Р. Избранные работы. Москва: Искусство, 1978.
17. Варварцев Н. Н. Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях. (первая половина XIX в.). Київ: Наукова думка, 1996.
18. Верди Дж. Избранные письма [Пер. с итал.]. Ленинград: Музыка, 1973.
19. Вотріна В. В. Мистецтво співу і вокальна методика М. Е. Донець-Тессейр. Київ: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2001.
20. Востряков А. А. Образ героя в оперном спектакле: исследование. Київ: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2007.
21. Герцман Е. В. Музыка Древней Греции и Рима. Санкт-Петербург: АЛТЕЙЯ, 1996.
22. Глинка М. И. Записки. Москва: Музыка, 1988.
23. Гмиря Б. Р. Статті. Листи. Спогади. Київ: Музична Україна, 1975.
24. Гнидь Б. П. Виконавські школи України: Кафедра сольного співу НМАУ ім. П. І. Чайковського (1971-2001). Київ: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2002.
25. Гнидь Б.П. Історія вокального мистецтва: підручник. Київ: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 1997.
26. Голинський Михайло. Спогади. Київ: Молодь, 1993.
27. Грисенко Л. М. Лариса Руденко. Київ: Музична Україна, 1978.
28. Даргомьжский А. П. Избранные письма. Москва: Музгиз, 1952.
29. Дева Б. Чайтанья. Индийская музыка [пер. с англ.]. Москва: Музыка, 1980.
30. Дилецкий М. Грамматика музыкальна: фотокопія рукопису 1723 р. / підгот. О. С. Цалай-Якименко. Київ: Музична Україна, 1970.
31. Искусство Артуро Тосканини / Сост. Л. Тарасов. Ленинград: Музыка, 1974.
32. Иванов В. Ф. Навчання церковного співу в Україні у IX-XVII ст. Співацька освіта в Україні у XVIII ст.: монографія / у 2-х ч. Київ: Музична Україна, 1997.
33. Колодуб І. С. Олександр Колодуб. Життя, творчість, спогади. Київ: Музична Україна, 2006.
34. Кочнева И., Яковлева А. Вокальный словарь. Ленинград: Музыка, 1986.
35. Крушельницька Соломія: Спогади. Матеріали. Листування / вст. ст. та упор. М. І. Головащенко. Київ: Музична Україна, 1978.
36. Лисенко М. В. Листи / упор. та ком. О. Лисенка. Київ: Мистецтво, 1964.
37. Лихтман З. Е. Избранные романсы украинских композиторов: Проба исполнительского анализа. Киев: КГК им. П.И. Чайковского, 1970.
38. Львов М.Л. Из истории вокального искусства. Москва: Музыка, 1964.

39. Менцинський Модест / автор-упор. М. І. Головащенко. Київ: Рада, 1995.
40. Михайлова Т. М. Виховання співаків у Київській консерваторії: Хронологічний огляд з 1863 по 1963 рр.. Київ: Музична Україна, 1970.
41. Мишуга О. П. Спогади. Матеріали. Листи / упор. М. І. Головащенко. Київ: Музична Україна, 1971.
42. Мокренко А. Ю. У серці – рідна Україна. Київ: Веселка, 1994.
43. Муравйова Олена: Спогади, матеріали / упор. Г. І. Філіпенко. Київ: Музична Україна, 1984.
44. Назаренко І. К. Искусство пения: хрестоматия. Москва: Музыка, 1968.
45. Петрусенко Оксана: Спогади. Листи. Матеріали / упор. М. Кагарлицький та Г. Філіпенко. Київ: Музична Україна, 1980.
46. Рожок В. І. Стефан Турчак: монографія. Харків, 1994.
47. Скоробогатько Н. И. Записки оперного концертмейстера. Київ: Музична Україна, 1973.
48. Станішевський Ю. О. Оперний театр Радянської України: Історія і сучасність. Київ: Муз. Україна, 1988.
49. Станиславский К. С. ПСС. В 8 т. Москва: Искусство, 1954.
50. Стахевич А. Г. Вокальное искусство Западной Европы: творчество, исполнительство, педагогика: исследование. Київ: НМАУ ім. П.І. Чайковського, 1997.
51. Тышко С. В., Мамаев С. Г. Странствия Глинки. Ч. I: Украина. Київ, 2000.
52. Українська художня культура: навч. пос. / за ред. І. Ф. Ляшенка. Київ: Либідь, 1996.
53. Українські співаки у спогадах сучасників/Автор-упор. І. М. Лисенко. Київ: Рада, 2003.
54. Хоу Цзянь. Художественный мир китайской народной оперы: монография / наук. ред. Антонюк В. Г. Ленинград: Твердиня, 2009.
55. Черкашина М. Р. Историческая опера эпохи романтизма. Київ: Музична Україна, 1986.
56. Шаляпин Ф. И. Литературное наследие. Письма. Москва, 1959.
57. Шамаєва К. І. Музична освіта в Україні у першій половині ХІХ ст. Київ: ІЗМН, 1996.
58. Швачко Т. О. Марія Литвиненко-Вольгемут. Київ: Музична Україна, 1973.
59. Швачко Т. О. Євгенія Мірошниченко. Київ: Музична Україна, 2011.
59. Шендерович Е. Рождение концертной программы певца // Музыка и жизнь. Ленинград: Музыка, 1972.
60. Энциклопедический музыкальный словарь. Москва: Сов. энциклопедия, 1966.
61. Ярославцева Л. К. Зарубежные вокальные школы. Москва: ГМПИ им. Гнесиных, 1981.

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

Фрагменти вокальних, музично-драматургічних творів у виконанні різноманітних артистів, ансамблів та оперних труп – провідних майстрів сцени різних країн.